

Д.П. Куштан

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМЧИЩА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУБОТОВІ

The paper presents the results of the archaeological excavations undertaken on the multilayer hill-fort and castle area of B. Khmelnytskyi in Subotiv village of Chyhyryn Region in Cherkasy Oblast in 2008. During the research the new materials describing history of the development of the archaeological site since the Bronze age until the Late Mediaeval period have been discovered.

Влітку 2008 р. експедиція археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації проводила розкопки на пам'ятці археології — багат шаровому городищі-замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Роботи здійснювались у межах державної програми «Золота підкова Черкащини», покликаної зберегти історичну забудову міст та об'єктів історико-культурної спадщини Черкащини.

Суботів займає особливе місце в історії України. Саме це село було родовим маєтком Богдана Хмельницького. Тому місце, де була садиба видатного українського гетьмана, вже понад півстоліття привертає особливу увагу дослідників. У різний час розкопки на замчищі проводили Г.Н. Логвин (1953 р.), Р.О. Юра (1970 р.) і П.А. Горішній (1971, 1990 рр.), М.П. Кучера (1991 р.). Пам'ятка розташована у центральній частині села навпроти церкви св. Іллі Пророка (на схід за яром), збудованої Б. Хмельницьким у 1653 р. Замчище займає високий мис правого корінного берега р. Тясмин у місці впадіння струмка. Площа пам'ятки близько 2 га.

Дослідженнями з'ясовано, що пам'ятка багат шарова. Поселення на місці замчища Хмельницьких існувало ще з доби бронзи — тут знайдено фрагменти посуду ямно-катакомбного типу та культури багатопружкової кераміки. За доби раннього заліза на цьому місці існувало скіфське поселення. Особливо щільно заселена пам'ятка була у слов'янський час — виявлено кілька жител-напівземлянок і знайдено значну

кількість керамічного посуду лукарайковецької культури та окремі фрагменти кераміки роменської культури. До того часу пам'ятка існувала як природно укріплене поселення, а вже за доби пізнього середньовіччя, у період функціонування садиби Хмельницьких, споруджено оборонні рови з напільного боку мису, що перетворило його на укріплене городище-замчище. До цього часу належать виявлені тут залишки кам'яного фундаменту (гетьманський палац або вежа-донжон?), фундамент в'їзної вежі, кілька споруд-напівземлянок різного призначення та ін. Всього за час попередніх досліджень було розкопано близько чверті території пам'ятки, переважно її південно-східну частину.

Розкопки 2008 р. проводилися у центральній частині замчища, на ділянці, яка входить до Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Тут було закладено два розкопки (1/2008 та 2/2008) із загальною площею близько 1000 м². Ділянка обмежена з півночі алеєю, а з півдня — межею ділянки, яка належить заповіднику. Поверхня задернована. Стратиграфія розкопів: 0—0,2 м — шар чорнозему (орний) з уламками цегли, грудок перепаленої обмазки, вуглин, дрібних фрагментів кераміки різних часів; 0,2—0,5 м — темно-сірий гумусований суглинок (культурний шар), що містив значну кількість знахідок різних часів від доби бронзи до середньовіччя, які стратиграфічно не виокремлювалися; 0,5—0,8 м — світло-сірий слабкогумусований суглинок (передматерик), де були поодинокі знахідки; нижче 0,8 м — материковий лесоподібний суглинок жовтуватого кольору.

У центральній частині Суботівського замчища Б. Хмельницького, як і при попередніх дослідженнях, зафіксовано чотири основні пері-

оди існування пам'ятки: доба бронзи, ранній залізний вік, слов'янський час та пізні середньовіччя.

Доба бронзи (кінець III — кінець II тис. до н. е.). Найраніші археологічні знахідки представлені фрагментами ліпної кераміки, прикрашеної розчосами гребінки. Подібна орнаментация типова для ямної та катакомбної культур доби ранньої—середньої бронзи. Кінцем середньої бронзи датуються фрагменти ліпних горщиків, прикрашених багатопружковим орнаментом, які належать до бабинської культури (або культури багатопружкової кераміки). Об'єктів ні ямно-катакомбного, ні бабинського часу не виявлено, що свідчить про те, що поселення за тих часів, напевне, були тимчасовими (сезонними).

Стаціонарне поселення на території сучасного замчища з'явилося наприкінці пізньої бронзи. Цей хронологічний горизонт простежено вперше за всю історію дослідження пам'ятки. Він репрезентований однією господарською ямою (1), кількома розвалами посуду та окремими скупченнями кераміки на рівні давнього горизонту. Кухонна кераміка цього часу орнаментована на плічках поодинокими наліпними валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями або скісними відбитками штампа. У кількох випадках шийка та плічка горщиків прикрашені рядами ямок або «перлин». Столова кераміка оздоблена лінійним орнаментом з прокреслених ліній або відбитків зубчастого штампа. Кераміка належить до білогрудівської, постзрубної (іванівської) та бондарихинської культур фіналу пізньої бронзи. Інші знахідки цього горизонту представлені уламками кам'яних зернотерок, а також бронзовою гострою з обох боків пластиною-лезом.

Ранній залізний вік (VII—III ст. до н. е.) репрезентують фрагменти ліпної кераміки скіфського часу, а також уламки червоноглиняних античних амфор. Зважаючи на те, що із цим горизонтом не пов'язано жодного об'єкта, це поселення також не було тривалим.

Слов'янський час (VIII — початок X ст.). Цим періодом датується більшість виявлених об'єктів: три житла-напівземлянки (1—3), три господарські ями (3, 5, 6). Напівземлянки квадратної в плані форми, 4 × 4 м, на глибині 1,4—1,7 м від сучасної поверхні, орієнтовані кутами за сторонами світу; стіни котлованів облицьовані дерев'яним зрубом. В кутку кожного житла виявлено піч. Низ печей зведено з глини на вертикальному каркасі з дерев'яних кілків, а купол викладено з каменів. На долівці жител зафіксовано ями від стовпів та заглиблен-

ня господарського призначення. Господарські ями були неподалік жител. Вони мали округлу в плані форму близько 1 м в діаметрі, в перетині напівсферичні. Заповнення ям складалося з фрагментів керамічного посуду і кісток тварин, серед яких виявлено кілька виробів (проколки, оброблені астрагали, обпиляні оленячі роги). Кераміка представлена горщиками, виготовленими на повільному гончарному колі. Вона орнаментована переважно заглибленим візерунком у вигляді горизонтальних борозен, хвиль, рядів насічок. Належить ця кераміка до пізнього етапу лукарайковецької культури. Окрім типової райковецької кераміки, виявлено кілька фрагментів ліпних горщиків, орнаментованих відбитками крупнозубчастого штампа, які, очевидно, належать до роменської культури того самого часу.

Пізнє середньовіччя (XVII ст.). З часом функціонування садиби Б. Хмельницького пов'язані дві господарські ями (2 та 4). Особливо вирізнялася яма 4. Вона була круглої у плані форми, грушоподібна у перетині, максимальний діаметр 1,7 м, глибина 2,15 м від рівня сучасної поверхні. По центру округлого дна зафіксована стовпова ямка. У заповненні ями виявлено значну кількість побутового сміття: кістки тварин, риб'ячу луску, яєчну шкарлупу. Там само знайдено розвали керамічного посуду, керамічну люльку для паління, уламки пічних кахлів з рослинним орнаментом (деякі з поліхромною поливою), фрагменти т. зв. «пальчастої» цегли та черепиці «бобровий хвіст», вкритої зеленою поливою. Із заповнення ями походять нумізматичні знахідки: підвіска зі срібного гроша короля Сигізмунда III Вази, датованого 1626 р., та чверть різаного білоногового пруського соліда курфюрста Фрідріха Вільгельма (1648—1665).

Пізнім середньовіччям датуються і деякі знахідки з культурного шару: розвали керамічних горщиків, уламки кахлів, свинцеві кулі до мушкета, три шведські монети — білонові соліди прибалтійських володінь Христини Августини (1633—1654) та Карла X Густава (1654—1660). Поруч із місцем скупчення цих монет (рештки розораного скарбу чи гаманця) виявлено і найцікавішу знахідку — золотий перстень. Його виготовлено шляхом литва і паяння. Дужка вузька, щиток високий, круглий, із вставкою з бірюзи. Краї щитка та дужка з обох боків від нього прикрашені карбованим орнаментом. Зсередини на нижній частині дужки викарбовано монограму з двох букв кириличного письма: Ф та Х (рис.). Невеликі розмі-

Рис. Суботів, замчище Б. Хмельницького. Золотий перстень з монограмою, середина XVII ст.

ри персня (діаметр дужки 15 мм), дозволяють припускати, що він належав дівчинці або тендітній жінці. Зважаючи на монограму, а саме наявність у ній літери Х, власницею перстенця могла бути і особа з родини Хмельницького.

Очевидно, новим часом (XVIII—XIX ст.) датується великий погріб. Він складався з прямокутної напівземлянки зі стовповими ямами по периметру, з однієї сторони якої містився вхід до підземної частини споруди — льоху, вико-

паного у лесі. Льох мав три камери: сходи вниз і вузький коридор з боковими нішами, велике прямокутне приміщення та круглу камеру, до якої вів вузький коридор. Усі приміщення, крім круглого, завалилися у давнину. Стеля мала форму склепіння. Загальна довжина підземної споруди 6 м, глибина — 3,5 м.

Також завдяки цьогорічним розкопкам на території замчища досліджено два поховання за обрядом трупопокладення. Одне дитяче (1): небіжчик лежав випростано на спині головою на південь, руки вздовж тулуба. Інвентар відсутній. Можна лише припустити, що поховання кочівницьке і датується XI—XVI ст. Інше поховання (2) здійснено за християнським звичаєм у дерев'яній домовині. Небіжчик також лежав випростано на спині головою на захід — південний захід. Відсутність будь-якого інвентарю ускладнює атрибутування, але, скоріш за все, поховання датується не раніше, ніж XIX ст.

Підсумовуючи, зазначимо, що розкопки сезону 2008 р. значно доповнили наші уявлення про визначну пам'ятку археології Черкащини — багатoshарове городище-замчище Б. Хмельницького у с. Суботів. Розкопано значну територію у центральній частині замчища, де виявлено нові археологічні об'єкти різних часів, які містили велику кількість матеріалу. Саме завдяки цьогорічним розкопкам вдалося простежити горизонт фінальної бронзи, який містив кераміку білогрудівської, бондарихинської та постзрубної культур. Окремі ж знахідки, як, наприклад, перстень з монограмою, могли належати членам родини видатного козацького ватажка — гетьмана Богдана Хмельницького.

